

Верховний
Суд

Відповідальність держави-агресора: судові механізми компенсації збитків інвесторів і кредиторів

Віталій Уркевич
секретар Великої Палати Верховного Суду,
доктор юридичних наук, професор

Міжнародна науково-практична конференція «Європеїзація українського корпоративного права»
м. Київ, 30 травня 2025 року

СУДОВИЙ ІМУНІТЕТ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД

Судовий імунітет держави

Термін «імунітет» у перекладі з латинської мови означає звільнення від чогось.

Імунітет держави у широкому застосуванні – це принцип, згідно з яким до держави або її органів не може бути заявлений позов в іноземному суді без її згоди. Будь-яка держава, як суверен, не може бути підпорядкована судовій юрисдикції іншого суверена (іншої держави) окрім випадків, коли держава з власної волі погодилась підпорядкувати себе юрисдикції іноземних судів.

Види (теорії) розуміння імунітету держави:

- абсолютний імунітет – пред'явлення позову до іноземної держави, забезпечення позову і звернення стягнення на майно іноземної держави може бути допущено виключно за згодою цієї держави;
- функціональний (обмежений) імунітет – втрата судового імунітету державою у випадках, коли вона є стороною правовідносин, як приватна особа (здебільшого це договірні правовідносини зовнішньоекономічної діяльності (*acta iure gestionis*)). Однак у випадках діяльності держави як суверена зберігається абсолютний імунітет (*acta iure imperii*).

Міжнародно-правові норми про юрисдикційний імунітет держави (I)

Основні міжнародно-правові документи щодо юрисдикційного імунітету держав:

- Конвенція ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власності, прийнята резолюцією 59/38 Генеральної Асамблеї 02 грудня 2004 року;
- Європейська конвенція про імунітет держав, прийнята Радою Європи 16 травня 1972 року.

Ці Конвенції втілюють концепцію обмеженого імунітету держави, визначають, в якій формі є можливою відмова держави від імунітету («явно виражена відмова від імунітету» на підставі укладеного міжнародного договору чи контракту, або «відмова від імунітету, яка передбачається», коли іноземна держава вступає у судовий процес і подає зустрічний позов у суді іноземної держави), а також закріплюють перелік категорій справ, у яких держава не користується імунітетом у суді іншої держави-учасниці.

Міжнародно-правові норми про юрисдикційний імунітет держави (II)

Як Європейська конвенція про імунітет держав 1972 року (стаття 11), так і Конвенція ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власності 2004 року (стаття 12) передбачають, що Договірна держава не може посилатися на імунітет від юрисдикції при розгляді справи в суді іншої Договірної держави, який зазвичай має компетенцію розглядати справи, які стосуються грошової компенсації (відшкодування) у разі смерті чи заподіяння тілесного ушкодження особі чи заподіяння шкоди майну або його втрати в результаті дій чи бездіяльності держави, якщо така дія чи бездіяльність мали місце повністю або частково на території держави суду.

Тобто підставою для обмеження судового імунітету іноземної держави внаслідок завдання фізичної шкоди особі або збитків майну є так званий «деліктний виняток» («tort exception»).

Україна не є учасницею жодної із цих Конвенцій, вони застосовуються судами України як кодифікований звід звичаєвих норм міжнародного права.

Правові висновки Міжнародного суду ООН

Відповідно до звичаєвого міжнародного права в його теперішньому форматі держава не позбавлена імунітету через той факт, що її звинувачують у серйозних порушеннях норм міжнародного права щодо захисту прав людини або міжнародного права щодо врегулювання збройних конфліктів.

Висновок Міжнародного суду ООН: принцип юрисдикційного імунітету держави залишається чинним і не може зазнавати жодних виключень щодо прав людини (Case on Jurisdictional Immunities of the State, 2012).

ЄСПЛ щодо юрисдикційного імунітету держави (I)

Положення Конвенції ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власності 2004 року застосовуються «відповідно до звичаєвого міжнародного права, навіть якщо ця держава не ратифікувала її», і Суд повинен брати до уваги цей факт, вирішуючи питання про те, чи було дотримано право на доступ до суду у розумінні пункту 1 статті 6 Конвенції.

Якщо держава (через спеціально уповноважені органи) бере участь в майновому обороті або в комерційній діяльності, то вона розглядається як іноземна приватна особа і її державна власність не користується імунітетом. Обіг такого майна регулюється нормами міжнародного приватного права та законодавством країни, де знаходиться майно, при цьому іноземна держава по відношенню до країни місцезнаходження майна виступає на рівних правах з іншими учасниками цих відносин – з іноземними юридичними та фізичними особами (рішення ЄСПЛ від 14 березня 2013 року у справі «Олейніков проти Росії»).

ЄСПЛ щодо юрисдикційного імунітету держави (II)

Надання імунітету певній державі в рамках цивільної процедури має законною метою дотримання міжнародного права, аби сприяти ввічливим і добрим відносинам між державами шляхом виявлення поваги до суверенітету іншої держави. Питання, яке постало в рамках цієї справи, полягало в тому, чи спірне обмеження права заявниці на доступ до правосуддя було пропорційним переслідуній меті.

ЄСПЛ також визнав існування звичаєвих норм у питаннях державного імунітету, переважання в міжнародній практиці теорії обмеженого імунітету держави, але наголосив на тому, що обмеження має переслідувати законну мету та бути пропорційним такій меті (рішення ЄСПЛ від 23 березня 2010 року у справі «Цудак проти Литви» (Cudak v. Lithuania)).

ЄСПЛ щодо юрисдикційного імунітету держави (III)

ЄСПЛ у справі «Ал-Адсані проти Сполученого Королівства» (Al-Adsani v. the United Kingdom, 2001) зазначив, що заборона катувань є частиною *jus cogens*. Водночас надавши юрисдикційний імунітет Кувейту, британські суди не порушили пункт 1 статті 6 Конвенції. Юрисдикційний імунітет вважається обмеженням права на доступ до суду, що переслідує законну мету (сприяння прихильності та добрим відносинам між державами), і таке обмеження не може розглядатися як непропорційне, оскільки воно відображає загальновизнану норму міжнародного публічного права.

Надалі аналогічна позиція була викладена у справі *Grosz v. France* (2009), а у справі *Jones and Others v. the United Kingdom* (2014) ЄСПЛ зазначив про відсутність необхідності перегляду такого підходу та наголосив, що нещодавно прийняте рішення Міжнародного суду ООН у справі «Німеччина проти Італії», яке має вважатися авторитетним щодо змісту звичаєвих міжнародних прав, – чітко встановлює, що до лютого 2012 року жодного винятку *jus cogens* із державного імунітету ще не викристалізувалося.

ВИСНОВКИ ВЕРХОВНОГО СУДУ ЩОДО СУДОВОГО ІМУНІТЕТУ ДЕРЖАВИ-АГРЕСОРА

Закон України «Про міжнародне приватне право» встановлює судовий імунітет іноземної держави за відсутності згоди компетентних органів відповідної держави на залучення її до участі у справі у національному суді іншої держави.

Європейська конвенція про імунітет держав 1972 року (стаття 11), Конвенція ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власності 2004 року (стаття 12) передбачають, що Договірна держава не може посилатися на імунітет від юрисдикції при розгляді справи в суді іншої Договірної держави, який зазвичай має компетенцію розглядати справи, які стосуються грошової компенсації (відшкодування) у разі смерті чи заподіяння тілесного ушкодження особі чи заподіяння шкоди майну або його втрати в результаті дій чи бездіяльності держави, якщо така дія чи бездіяльність мали місце повністю або частково на території держави суду.

Постанова КЦС ВС від 14.04.2022 у справі № 308/9708/19

Після початку війни в Україні з 2014 року суд України, розглядаючи справу, де відповідачем визначено рф, має право ігнорувати імунітет цієї країни та розглядати справи про відшкодування шкоди, завданої фізичній особі в результаті збройної агресії рф, за позовом, поданим саме до цієї іноземної країни.

Верховний Суд виходить із того, що названа країна-агресор діяла не у межах свого суверенного права на самооборону, навпаки віроломно порушила усі суверенні права України, діючи на її території, а тому безумовно надалі не користується у такій категорії справ своїм судовим імунітетом.

Постанова КЦС ВС від 14.04.2022 у справі № 308/9708/19

Підтримання юрисдикційного імунітету рф позбавить позивача ефективного доступу до суду для захисту своїх прав, що є несумісним з положеннями п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Загальновідомо, що рф відкидає визнання будь-якої відповідальності за свою протиправну військову діяльність в Україні, включаючи не тільки повномасштабну збройну агресію, але і будь-яку участь своїх збройних сил у військових діях в Донецькій та Луганській областях з 2014 року.

Не існує жодної розумної підстави припустити, що порушене право позивача, за захистом якого він звернувся до українського суду, могло би бути захищене шляхом подання позову до суду, в якому би рф не користувалася судовим імунітетом, тобто до суду рф.

Звернення позивача до українського суду є єдиним розумно доступним засобом захисту права, позбавлення якого означало би позбавлення такого права взагалі, тобто заперечувало б саму сутність такого права.

Постанова КЦС ВС від 18.05.2022 у справі № 428/11673/19

У міжнародному приватному праві під імунітетом розуміють непідлеглість однієї держави законодавству та юрисдикції іншої. Імунітет ґрунтується на суверенітеті держав, їх рівності та означає, що жодна з них не може здійснювати свою владу над іншою державою, її органами, майном. Це принцип вилучення держави та її органів з під юрисдикції іншої держави. Судовий імунітет полягає в непідсудності держави без її згоди судам іншої держави.

Бути учасником справи у судах іншої держави кожна суверенна держава може тільки з її явно вираженої або мовчазної згоди, висловленої через уповноважених на це осіб.

Враховуючи, що Конвенція 2004 року поки не набула чинності, а також те, що Україна та російська федерація не є членами Європейської конвенції про імунітет держав 1972 року, їх норми враховуються Верховним Судом як відображення норм звичаєвого міжнародного права в цій сфері.

Постанова КГС ВС від 20.07.2022 у справі № 910/4210/20

Зміст п. 3 ст. 9 Угоди між Кабінетом Міністрів України і урядом російської федерації про заохочення та взаємний захист інвестицій від 27 листопада 1998 року, в якому вказано, що «арбітражне рішення буде остаточним і обов'язковим для обох сторін спору. Кожна з Договірних Сторін зобов'язується привести таке рішення до виконання у відповідності зі своїм законодавством» свідчить, що держави учасниці відмовилися й від імунітету на виконання арбітражних рішень.

Позивач наділений функціями представництва інтересів рф в судах (ст. 21 Закону про Державну корпорацію розвитку «ВЕБ.РФ»). Положення ч. 1 ст. 79 Закону «Про міжнародне приватне право» встановлюють судовий імунітет у разі, якщо іноземна держава виступає у справі у статусі відповідача, третьої особи, якщо на її майно на території України накладено арешт, або щодо такого майна вживаються заходи забезпечення позову.

ДКР «ВЕБ.РФ» у справі, що переглядається, є позивачем, тобто добровільно звернулася з позовом до українського суду про захист прав та/або законних інтересів. Таке звернення означає добровільну відмову від судового імунітету у цій справі.

Постанова КГС ВС від 20.07.2022 у справі № 910/4210/20

Позивач є державною корпорацією, створеною російською федерацією. Головною метою існування ДКР «ВЕБ.РФ» є сталий соціально-економічний розвиток рф. При цьому підприємницька діяльність є додатковим видом діяльності і здійснюється лише для досягнення основної мети.

З відповідних положень Закону про ДКР «ВЕБ.РФ» вбачається, що уряд рф фактично розглядає ДКР «ВЕБ.РФ» як підпорядкований уряду орган, а не самостійну юридичну особу, яка на власний розсуд і ризик займається підприємницькою діяльністю, тому зазначене та здійснення урядом рф контролю за діяльністю ДКР «ВЕБ.РФ» мало наслідком утворення відносин агенту та принципала. Майно рф і ДКР «ВЕБ.РФ» змішується настільки, що відпадають підстави вважати таке майном юридичної особи, а не російської федерації.

ДКР «ВЕБ.РФ» є по суті органом рф, оскільки виконує цілі, функції та завдання, притаманні державним органам, знаходиться під щільним контролем російської федерації настільки, що є її alter ego («другим я»), і майном якого держава розпоряджається як своїм.

Судами попередніх інстанцій був зроблений в цілому правильний висновок (хоча з дещо відмінним мотивуванням) про те, що на майно ДКР «ВЕБ.РФ», яке знаходиться на території України, може бути звернено стягнення за боргами російської федерації.

Постанова КГС ВС від 20.07.2022 у справі № 910/4210/20

Питання подолання судового імунітету рф викладено також в інших постановах Верховного Суду:

Постанова КЦС ВС від 14.04.2022 у справі № 308/9708/19

Постанова КЦС ВС від 18.05.2022 у справі № 760/17232/20-ц

Постанова КЦС ВС від 08.06.2022 у справі № 490/9551/19

Постанова КЦС ВС від 22.06.2022 у справі № 311/498/20

Постанова КЦС ВС від 12.10.2022 у справі № 463/14365/21

Постанова КЦС ВС від 14.08.2024 у справі № 755/5192/22

Постанова КЦС ВС від 10.02.2025 у справі № 524/1252/23

Постанова КЦС ВС від 05.03.2025 у справі № 947/16221/24

Постанова КГС ВС від 30.03.2023 у справі № 910/13/21

Постанова КГС ВС від 06.11.2023 у справі № 910/5699/23

Постанова КГС ВС від 20.11.2024 у справі № 905/17/24

Процесуальні аспекти розгляду справ за участю держави-агресора (I)

Іноземна держава бере участь у справі у спорах про відшкодування шкоди як відповідач через відповідні органи державної влади.

У справах про відшкодування шкоди, завданої військової агресією РФ, як відповідачів слід зазначати представницькі органи: Міністерство юстиції РФ, Міністерство оборони РФ.

Спір з приводу відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої господарюючому суб'єкту пошкодженням його майна, яке використовувалось у господарській діяльності має вирішуватися в порядку господарського судочинства.

Процесуальні аспекти розгляду справ за участю держави-агресора (II)

Вибір підсудності справи між місцем заподіяння шкоди позивачу або місцем знаходження відповідача належить позивачу.

Останнє зареєстроване місцезнаходження посольства рф, яке здійснювало представництво її інтересів в Україні, знаходиться в м. Києві, а звідси розгляд спору належить до територіальної юрисдикції Господарського суду міста Києва.

Повідомлення відповідача (держави-агресора) в особі Міністерства юстиції рф про судові провадження здійснюється направленням ухвал суду на його електронну пошту та розміщенням публікацій на офіційному сайті суду. Додатково позивач може направляти процесуальні документи відповідачу на адресу дипломатичного представництва рф в іншій державі.

Перспективи розвитку законодавства щодо судового імунітету

Проект закону від 07.03.2025 № 7520-д «Про юрисдикційні імунітети іноземних держав та їх майна» визначає межі юрисдикційного імунітету іноземних держав та їх майна на території України, передбачає подолання обмежень, встановлених ст. 79 Закону України «Про міжнародне приватне право» та позбавлення будь-якої держави-агресора права посилатись на судовий імунітет.

Іноземна держава не користується судовим імунітетом та суд може розглядати справи щодо іноземної держави у справах щодо відшкодування шкоди, завданої життю та здоров'ю, моральної та майнової шкоди, завданої в результаті збройної агресії якщо така збройна агресія була визнана, як такою у будь-який час Радою Безпеки ООН, або Генеральною Асамблею ООН або іншим уповноваженим органом ООН та Верховною Радою України.

Верховний
Суд

Дякую за увагу!